

ні монети XIV—XV ст. в Рязанській землі», А.А. Зайцева «Повісті про Ніколу Заразського» й деякі питання історії Рязанської землі напередодні монгольського завоювання», О.В. Чернецова «Скорнищівська битва на мініатюрах Лицьового літописного зводу XVI ст.», Т.М. Панкової «Про два твори дрібної кам'яної пластики XII — початку XIII ст. (про ікони домонгольського періоду із сюжетами «Деїсус. Вознесіння Олександра Македонського», «Апостол Петро»)), В.Г. Пуцко «З історії руської кам'яної пластики XIII ст.: рязанські ікони із зображенням Деїсуса».

Підбиваючи підсумки, можна впевнено стверджувати, що публікація збірки «Велике князівство Рязанське» є новим значним кроком в історико-археологічному вивченні одного з надзвичайно цікавих і унікальних регіонів Русі. Можливо, збірка започаткує серію подібних видань, присвячених іншим князівствам та землям Русі, в яких на основі опрацювання відомих раніше джерел та результатів досліджень новітнього часу буде складено уявлення про неповторну історичну долю цих регіонів у середньовіччі.

О.В. КОЛИБЕНКО

Археологическая карта России: Рязанская область. — М.: ИА РАН, 1993. — Ч. 1. — С. 32.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М.: Языки славян. культуры, 2001. — Т. 2. — 2-е изд. — 382 с.

Колібенко О.В. Про чисельність населення Переяславля Руського (спроба реконструкції) // RUTHENICA. — 2002. — 1.

Одержано 18.01.2006

Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.)

Чернівці: Зелена Буковина, 2006. — 300 с.

Вітчизняна історична наука приділяє значну увагу проблемі формування і розвитку території давньої Русі. Від її успішного розв'язання багато в чому залежить об'єктивність реконструкції закономірностей історичного розвитку, економічних, соціальних, військово-політичних процесів, які відбувалися в далекому минулому. Цьому значно сприяє глибокий аналіз, порівняння та інтерпретація різноманітних джерел. Необхідною передумовою всебічного вивчення історії давньої Русі є поглиблене дослідження регіонів, які входили до її складу. Один із них — територія, розташована між середнім Дністром та верхнім Сіретом, яка в X ст. увійшла до складу Київської держави, а в другій половині XII — першій половині XIII ст. була південною прикордонною зоною Галицького та Галицько-Волинського князівства. Таке геополітичне розміщення регіону змушувало князівську владу проводити політику активного освоєння цих теренів. Тут споруджували фортеці, які становили значну перешкоду для ворогів, розвивалося міське та сільське життя.

Втім розташування краю на південно-західній окраїні Русі привело до того, що ця тери-

торія залишилася поза увагою літописців. Лише з XIII ст. на сторінках писемних джерел трапляються спорадичні, досить випадкові згадки про буковинські давньоруські населені пункти. Ще до недавнього часу окреслена територія належала до тих земель, середньовічна історія яких залишалася недослідженою в теоретичному плані.

В основному історію Північної Буковини розглядали з точки зору археологів (Б.О. Тимошук, І.П. Русанова, Л.П. Михайлина, Ю.В. Миська та ін.). Вони приділяли увагу характеристиці матеріалу, його інтерпретації і менше зверталися до політичних, соціальних, економічних, етнічних процесів, що відбувалися на зазначеній території. В узагальнювальних історичних працях, які б стосувалися досліджуваного періоду і хронологічного зрізу автори лише поверхово висвітлювали історичні події, пов'язані з теренами Буковини. Широкий хронологічний діапазон не давав їм змоги детально розкрити цю проблему. І, нарешті, з'явилося нове дослідження С. Пивоварова, яке мало б ґрунтовно схарактеризувати всі вищезазвані процеси в історичному контексті.

Автор монографії поставив за мету узагальнити дані різноманітних джерел і на їх основі простежити етапи розвитку давнього українсь-

кого населення краю, з'ясувати рівень його економічного, соціально-політичного та культурного розвитку. Заслугою його є введення в науковий обіг нових археологічних матеріалів, здобутих в результаті власних польових розвідок і розкопок за останні роки. На жаль, на цьому й закінчуються новації.

Вже з самого початку впадає в очі невідповідність назви монографії і тексту. Назва монографії «Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра». Проте вже у вступі С.В. Пивоваров зазначає, що територіальні межі дослідження охоплюють регіон межиріччя Черемошу, Серету, верхнього Пруту та середнього Дністра (с. 7). Це значно ширша територія, ніж зазначено на обкладинці. Не зрозумілим є залучення до території Північної Буковини р. Серет, яка протікає по Тернопіллю і ніяк не стосується досліджуваної території. Очевидно автор монографії її переплутав із р. Сірет.

Не зрозумілі й хронологічні межі дослідження. В титулі вказано «XI — перша половина XIII ст.». Чому саме XI ст.? Яка історична подія в цей час могла стати вихідною точкою дослідження? Логічно було б починати з кінця X ст., а саме 992 р. від літописного походу князя Володимира на хорватів, у результаті якого вони були приєднані до молодого Київської держави. Не відповідає назві й сам зміст роботи. Охоплюють хронологічні межі дослідження лише 2—4 параграфи другого розділу. Третій і четвертий розділи присвячені розгляду економічного розвитку та духовної культури населення краю лише за період XII — першої половини XIII ст. А, що в X — XI ст. тут була пустка і місцеве населення не розвивалося?

Дивним виглядає твердження автора, який у вступі (с. 6) зазначає, що «необхідність нового дослідження викликана тим, що від часу появи ґрунтової праці Б.О. Тимошука «Давньоруська Буковина» (Київ 1982), де були систематизовані давньоруські матеріали з регіону, пройшло майже чверть століття». Річ у тім, що у названій праці подано лише соціальну типологію укріплених поселень і зовсім не порушено питання політичної, соціальної, етнічної історії та духовної культури місцевого населення. Більше цьому відповідає інша праця Б.О. Тимошука «Північна Буковина — земля слов'янська» (Ужгород, 1969).

У першому розділі «Огляд історіографії. Державна база дослідження» автор всебічно аналізує історію досліджень та історіографію проблеми. Він детально розглядає історіографію кінця XIX — початку XX ст., міжвоєнного періоду, другої половини XX ст. та періоду незалежності України. При цьому впадає у вічі те, що окремі дані автор неправомірно прагне підтягнути

під свою концепцію. Так, С.В. Пивоваров на с. 33 вказує, що на Чорнівському городищі після його зруйнування знаходилася церква XV ст., яка була інтерпретована І.П. Возним як житло феодала XII — XIII ст., а одне з поховань XV ст. — як могила загиблого під час штурму городища. Хотів би відправити до монографії «Чорнівська укріплена садиба XII — XIII ст.» (Чернівці, 1998). Всі матеріали, знайдені на території житла, мають суто побутовий характер (наральник, серпи, коси, замки, вістря стріл, списа, жіночі прикраси) і цілком вкладаються у хронологічні межі існування городища. Жодних культурних предметів тут не знайдено. Тим більше під порогом будинку виявлено будівничу жертву з предметів XII — першої половини XIII ст. (залізний замок, долото, наверхня стріли, яке датується X — XIII ст.), кераміка «галицького типу, час побутування якої припадає на XII — першу половину XIII ст. У XV ст. під порогами церков «будівничі жертви» ніде не трапляються.

Відомо, що на городищі після його зруйнування було кладовище, але не XV ст., а другої половини XIII — середини XIV ст., тому що уже в 1412 р. згадується село «Вешня Чернавка», яке знаходилося за 4 км на північ від городища. Невже так далеко місцеві жителі хоронили односельчан. Тим більше, що у Молдавських літописах, де є перелік церков на території Буковини, в Чернівці вона не відзначена. Те саме стосується поховання XV ст. У монографії йдеться не про могилу, а про знахідку кістяка людини під завалом кліті №14, яка лежала у неприродній позі, головою на північний схід. Біля неї знайдено чересло XI — XIII ст. У районі грудної клітки виявлено два монголо-татарські зрізні. Череп розтрощений колодою перекриття, яка впала зверху. Весь кістяк покритий шаром попелу і сильно обгорів. Під правою колінною чашечкою знайдено фрагменти розтрощеного черепа підлітка, кілька хребців і фрагментовані ребра. Відсутність могильної ями, неприродна поза кістяків й матеріал, виявлений біля них, свідчать, що люди, які загинули під час оборони городища, не були виявлені і перепоховані, як це було з іншими захисниками. На основі чого С.В. Пивоваров відніс їх до поховання, і тим більше XV ст., не відомо.

У другому параграфі «Джерела дослідження», автор монографії аналізує категорії джерел, які він використав у роботі. При цьому незрозумілим видається аналіз нумізматичного матеріалу, а саме знахідки монет Петра I Мушата, Владислава II Ягелло на теренах Буковини (Маморниця, Чернівці, Чорнівка, Гореча тощо), які хронологічно ніяк не стосуються цього дослідження.

Другий розділ монографії присвячений розгляду території межиріччя верхнього Пруту та

середнього Дністра в давньоруський час. Автор при цьому додає параграф, який стосується проблеми етнічної ситуації та суспільно-політичного розвитку регіону в другій половині V — X ст. Нічого нового автор у ньому не відкриває. Це звичайне переповідання відомих фактів, детально розроблених у публікаціях Б.О. Тимощука, І.П. Русанової та Л.П. Михайлини. Крім того, жодного слова не сказано по суті параграфу. Тут розкриваються питання економічного, частково суспільного розвитку місцевого населення. Про етнічну ситуацію та політичний розвиток регіону — жодного слова.

У третьому параграфі автор, на основі картографування пам'яток XI ст., стверджує, що в той час на теренах Буковини існувало близько 20 поселень, 6 городищ та 2 могильники (с. 67). Така мала кількість поселень не могла бути. Невже після походу князя Володимира ця територія стала пустою? Б.О. Тимошук у «Давньоруській Буковині» (с. 14) вказує, що на досліджуваній території відкрито понад 30 поселень X — XI ст. Обстеження останніх років показали, що тут у досліджуваній період існувало 32 поселення.

Викликає певне застереження й твердження С. Пивоварова, що мікротопоніми, в основі яких лежить найменування столиці Галицько-Волинського князівства — м. Галич, означають функціонування сіл та укріплень, які підпорядковувалися безпосередньо князівській владі (с. 81). Таке твердження виявляється малоперспективним, оскільки топонім «Галич» трапляється досить часто на теренах всієї Давньоруської держави. Виходячи з такого трактування, можна припустити, що галицьким князям підпорядковувалися поселення з назвою Галич, які розташовувалися в Північно-Східній Русі, Білорусії, Словаччині тощо. Крім того, науковці зазначають, що топонім «Галич» можна трактувати як голе місце (безліса поляна) і ніякого відношення до столиці князівства не має. Позитивним є те, що С.В. Пивоваров на основі картографування городищ простежив шляхи освоєння давньоруським населенням території краю та спробував визначити південний кордон Галицького князівства.

Наступний параграф присвячений літописним поселенням регіону. Автор на основі аналізу писемних джерел та археологічних матеріалів зробив спробу дати характеристику складових частин, походження назви населених пунктів досліджуваної території, які потрапили на сторінки літописів. Певною мірою йому це вдалося, хоча є й певні застереження стосовно окремих положень. Так, С.В. Пивоваров стверджує, що в літописному Кучелміні на відстані 500 м один від одного одночасно існували християнський монастир і язичницьке святилище.

На його думку, дослідження «ідольського храму» поруч з монастирем засвідчують тривале існування у Подністров'ї періоду двовір'я й протистояння поганства та християнства.

З такими висновками не можна погодитися. Вважаємо, що ця споруда потребує детальнішого вивчення. У доказах С.В. Пивоварова є кілька неточностей і протиріч, які ставлять під сумнів інтерпретацію цієї будівлі. По-перше, безсумнівно, що на окраїнах Київської держави після запровадження християнства існували язичницькі святилища. Втім їх прагнули споруджувати у відлюдних, глухих місцях. Адже ліквідація святилищ у центрі змусила язичників, насамперед служителів поганської віри, або прийняти християнство, або тікати «в дебри, пустини, леса». Малоімовірно, що в місті поруч з християнським монастирем міг знаходитися язичницький культовий центр. Чи дозволили б ченці й князівська адміністрація у XII — першій половині XIII ст. поруч з християнським центром спорудити поганську культову споруду? Можна було б погодитися з її дослідником С.В. Пивоваровим, якби вона знаходилася за межами міста, в гущавині лісу чи відлюдному місці. Адже не даремно в той час звучали слова поборника християнської віри: «Не мога терпети хрьстьян двоeverно живущих... тако творят, не только невежи, но и вежи: попове и книжники».

Як стверджує сам автор розкопок, «на території споруди знайдені металеві предмети, головним чином, побутового характеру та прикраси». А далі він усіх їх чомусь відносить до категорії культових (мініатюрні ножики, керамічний посуд з клеймами у вигляді кола, пірофілітове пряслице, кістяна накладка ручки ножа з циркульним орнаментом, скляні браслети, візантійські корчаги). Але ж це набір традиційно міської культури. Тоді можна було б вважати великими язичницькими культовими місцями будь-які споруди давньоруського міста, оскільки в них обов'язково будуть представлені такі предмети «культового характеру». Очевидно, приміщення в Галиці використовували з іншою метою, що ніяк не стосувалося язичництва. Матеріал, знайдений у споруді, не має культового характеру, а є звичайним для давньоруських пам'яток. У жодному місті XII — першої половини XIII ст. не простежено одночасне існування двох протилежних за вірою культових об'єктів.

На нашу думку, не можна погодитися і з поясненням походження назви Кучелміна, запропонованим С.В. Пивоваровим. Він припускає, що цей населений пункт отримав назву від Кучелми — представника знатного роду племені чорних клобуків — коуїв. Хоча водночас С.В. Пивоваров вказує, з посиланнями на літературу і джерела, що чорні клобуки, а саме плем'я коуїв,

розміщувалися переважно на Пороссі і є згадки про їхні кочовища на Чернігівщині. Немає жодних даних щодо перебування їх на середньому Подністрів'ї. Так само не зафіксовані знатні роди з такими іменами в різноманітних писемних джерелах, відомих на сьогодні. Очевидно, слід дотримуватися гіпотези, запропонованої Ю.О. Карпенком, стосовно слов'янського походження назви міста.

Викликає певні застереження й ототожнення С.В. Пивоваровим Ленківців на Пруті (стародавніх Чернівців) з назвою Прут від однойменної річки (с. 105—106), мотивоване тим, що існують міста Сучава на р. Сучава, Серет на р. Серет. По-перше, автор притягнув під свою теорію назву міста, яке дійсно існувало, але значно пізніше і південніше, в Молдові. Воно відзначене на картах XVII—XVIII ст. По-друге, відоме своєрідне «блукання» містоутворювального осередку у просторі і часі. Таке «блукання» було досить поширеним явищем на стадії появи і становлення урбанізаційних осередків. Так, давньоруський Галич знаходився біля с. Крилос, стародавня Рязань — за 50 км від сучасної Рязані тощо. При цьому жодне місто не змінило своєї назви. Невже місцеве населення за 50 років, переселившись на правий берег Прута, забуло стару назву міста і назвало його Чернівцями?

Третій розділ розглядає економічний розвиток регіону. Автор у ньому детально аналізує землеробство, скотарство, ремесла й промисли, торгово-економічні взаємозв'язки. Цей розділ, як і попередні, носить описовий характер, без історичної інтерпретації. Автор не завжди вдало розпоряджається й археологічним матеріалом. Так, С.В. Пивоваров на с.143 стверджує, що дротяні скроневі кільця «змійки» трапляються виключно на землях Галицько-Волинського князівства і їх виробництво було налагоджено саме на цій території. Проте такі скроневі кільця знайдені на досить широкій території. Вони відомі в Ізяславі, Колодяжині, Болохівській землі, Правобережній Україні, Гродно, Новгороді. Тому відносити ці скроневі кільця до галицьких вважаємо неправомірним. Те саме можна сказати й про підвіски з гірського кришталю (с. 143).

Аналогічні кулони відомі в Ізяславі, Божеську тощо.

Четвертий розділ присвячено духовній культурі населення. Тут автор, з невідомих причин, випустив значний історичний пласт тривалістю в 200 років. Так само, як і в попередньому розділі, він починає виклад з середини XII ст. Як і раніше, С.В. Пивоваров подає детальний археологічний опис виявлених на території Північної Буковини предметів, пов'язаних з християнським культом, без усякої історичної інтерпретації.

Підсумки монографічного дослідження цілком відповідають матеріалам викладеного. Вони поверхові й історично не обґрунтовані. Складається враження, що автор поспіхом об'єднав досить потужний і різноманітний матеріал в одне ціле, не зробивши при цьому спроби провести їх історичну характеристику. За нагромадженням археологічних знахідок, на жаль, не простежується якась чітка історична концепція розвитку місцевого населення, його етнічна належність, військово-політична історія. Мета і завдання, які ставив перед собою автор на початку, залишилися лише задекларованими і не розкритими.

Монографія С.В. Пивоварова залишає враження незавершеного дослідження. Хоча вона ґрунтується на значному фактичному матеріалі, все ж не дає змоги зробити переконливі висновки з актуальних проблем історії досліджуваного регіону. Повністю відсутній аналіз соціально-економічних процесів на території регіону в означений період. Відсутня характеристика матеріальної культури та побуту місцевого населення. Не визначені роль і місце регіону у воєнно-політичних подіях Галицько-Волинської Русі (похід Івана Берладника у 1159 р., події, пов'язані з походом хана Кидана 1241р., роль регіону у боротьбі за Галицький престол тощо). Отже, можна констатувати, що «комплексне дослідження» історії населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра насправді є описом археологічних артефактів регіону без належного теоретичного обґрунтування з позицій історичної науки.

Одержано 15.02.2007

І.П. ВОЗНИЙ